

0 Parlar i pensar

Fa un temps vaig quedar atrapat prou intensament per un antic article de John Austin, How to talk, on es reflexionava sobre dues maneres de tipificar (o fer tipus), per atribució del tipus (o classe) a un element quan *definim*, o per pertanyença d'aquest a un tipus (o classe) quan *exemplifiquem*, correlatives de dues maneres d'indexar (o donar índexs), per atribució de l'índex (o element) a un tipus quan *denominem*, o per pertanyença d'aquest a un índex (o element) quan *determinem*. A partir de la trama d'Austin vaig especular sobre si no seria també un bon esquema sobre com pensar o, més ben dit, sobre la interrelació entre parlar i pensar, atès que Austin despleguava les quatre operacions pragmàtiques al voltant d'una articulació intel·ligent entre tipus i casos i expressions i nocions. Ací els mots i els significats no ocupaven dimensions distintes o separades, ni la lògica dels tipus i els casos era independent de les operacions de denominar i determinar. Semblava, molt sorprenentment, que la lògica de tipus i casos estabilitzava la potent partició de formes i continguts, d'una forma que hom hauria dit que apareixia com a rellevant per al funcionament de la ment. M'agradaria explorar ací les ramificacions i les implicacions d'algunes d'aquestes qüestions amb algun detall.

1 *Le bruit de la mer dont on est frappée*

Leibniz va mostrar una passió particular per les particions infinites. Davant d'un problema, la partició infinitesimal semblava aportar un mode de solucionar-lo molt enginyós. Des de l'inici de l'*Art Combinatòria* va suposar que una sèrie infinita o inacabable d'1s unida per alguna mena de sentit era la base d'una operativa poderosa. Ho expressà de nou, molt més tard, als *Nouveaux Essais* amb una atractiva metàfora:

Et pour juger encore mieux des petites perceptions, que nous ne saurions distinguer dans la foule, j'ay coutume de me servir de l'exemple du mugissement ou du bruit de la mer dont on est frappé quand on est au rivage. Pour entendre ce bruit, comme l'on fait, il faut bien qu'on entende les parties, qui composent ce tout, c'est à dire le bruit de chaque vague, quoyque chacun de ces petits bruits ne se fasse connoître que dans l'assemblage confus de tous les autres ensemble, et qu'il ne se remarqueroit pas si cette vague, qui le fait, estoit seule.

L'assumpte era que en el nostre esperit hi havia un contínuum de petites percepcions que no eren accessibles a la consciència:

D'ailleurs il y a mille marques, qui font juger qu'il y a à tout moment une infinité de perceptions en nous, mais sans apperception et sans reflexion, c'est à dire des changements dans l'âme même, dont nous ne nous appercevons pas, parce que ces impressions sont ou trop petites et en trop grand nombre, ou trop unies, en sorte qu'elles n'ont rien d'assez distinguant à part, mais jointes à d'autres, elles ne laissent pas de faire leur effect, et de se faire sentir au moins confusément dans l'assemblage.

Aquest batibull de petites percepcions que “no saben” res, o “saben molt poc” les unes de les altres serien com els petits homuncles o dimonis o nans que defensen psicòlegs i filòsofs de la ciència contemporanis com una adequada metàfora de la trama biològica de la ment: dimonis, en positiu, *daimons*, encarregats de petites informacions, intermediadors entre departaments on altres daimons o homuncles o nans s'ocupen de la seua tasca particular, rebent o expedint informació al seu torn, sense que cap d'ells sàpiga massa què fan els altres. Una mica com el

tràfec de sensacions i conceptes de Kant que conformava la base de les categories i els esquemes de l'enteniment. I de manera semblant a les operacions de l'enteniment de Kant, no totes accessibles a l'examen de l'experiència, aquests homuncles o nans o unitats minúscules d'informació farien córrer programes, petits algorismes o procediments d'execució fora de la nostra vista que farien possible, una vegada traspassat el llindar de la consciència, la nostra relació amb el món i, en alguna mesura, l'autopercepció.

Com diu humorísticament D. C. Dennett, fent bona la versió de la indiferència de la natura, aquests nans laboriosos no saben res de nosaltres. Ací "saber" té un sentit contextual precís: com quan una planta sap que allò és un nutrient, com quan un element A és sensible a un altre element B, és a dir "sap de la seua presència", com quan un sistema X es dona per assabentat d'alguna cosa que ocorre en un sistema Y. La bona qüestió sobre l'assumpte dels homuncles o nans en rebombori que transporten i remenen informació és que cadascun en particular "sap" molt poca cosa sobre les activitats dels altres; diguem que "sap" el que necessita exactament per a la seua tasca; cap, ni cap dels seus algorismes, té accés a aquesta totalitat que nosaltres experimentem com la pàgina en blanc, diàfana, de la consciència. La segona bona qüestió, expressada per Leibniz, reblada per Kant i assumida per la recerca naturalista contemporània, és que mitjançant l'experiència i l'autopercepció tenim poquíssim o gens d'accés al nivell decisiu de la informació minúscula que conforma la trama de l'activitat de la ment: hem de recórrer a l'experiment (o a l'exploració objectiva, distant, en termes de tercera persona, quan és possible).

De manera que sí: el soroll de les onades està compost pel soroll de cada onada, i aquest pel conjunt de les partícules que la componen, etcètera; i nosaltres només percebem el conjunt. Aquestes "petites percepcions" o "infinitat de percepcions sense reflexió" conformen el nivell decisiu on realment passen coses, des del punt de vista naturalista. *Small is beautiful*. Les coses petites són boniques, i també pràctiques. A l'alba de la recerca naturalista, hom imaginava un homuncle ja format dins l'ou de la concepció, la sola empresa del qual fos el creixement; la recerca ha demostrat que potser era una hipòtesi simpàtica, però equivocada. Al final del procés, com començà a advertir sàviament Kant, i està corroborant àrduament la recerca en neurociència, tampoc hi ha un homuncle observador, un pilot dins la nau que dirigeixi els processos cognitius (a tot estirar, hi hauria un "pilot automàtic"), un agent al lloc de control com ens fa suposar la nostra imaginació. Ni homuncle al principi ni homuncle al final, sembla dir aquesta història. Tan sols petits homuncles en l'entremig, mil dimonis benintencionats (i prou ignorants) en rebombori o en reverberació, fent córrer una programació local, sovint en xarxa amb altres programes, una xarxa més o menys limitada, perquè hi ha portes grans que deixen passar molta cosa i portes petites on qualsevol cosa discorre més lentament, dimonis més actius i d'altres més mandrosos, etcètera. Contemplat el rebombori de dimonis amb una certa distància, sembla que faria bo per a nosaltres el proverbi africà, "La saviesa prové d'un fotimer de formigues", *Mano avhwa niu kaumbuswa*. Però hi ha més coses.

2 Articulació

La quantitat, l'amuntegament, és una dimensió necessària, però no suficient. El llenguatge és el cas més patent d'emergència d'una estructura. Formalment, les llengües humanes estan constituïdes per tres ordres d'operacions: la doble articulació de sons i paraules, els dos pols de la selecció i la combinació i un mecanisme recursiu, un algorisme que és emprat tant per a la música com per a les matemàtiques, i probablement per a altres activitats humanes. Hi ha recerques interessants sobre recursivitat en els cants dels ocells, i des del punt de vista evolutiu, la recursivitat s'ha posat en relació amb tasques manuals com ara fer nusos, amb

l'empatia cognitiva (l'anomenada "teoria de la ment", o identificació amb l'altre) i amb la imaginació desplegada en el temps. D'altra banda, les dimensions ortogonals (vertical i horitzontal, respectivament, en la nostra imaginació) del sintagma (o eix de la combinació) i el paradigma (o eix de la selecció) connecten amb propietats lògiques bàsiques com ara els antics modes d'associació, per semblança o per contacte, així com amb la distinció fonamental entre tipus i casos (o *type-token*).

Per què esmentem ací aquestes circumstàncies? Perquè conformen una explicació plausible per a l'emergència de l'ordre. Cap d'aquests constituents, la recursivitat, la polaritat entre codi i missatge (o paradigma i sintagma), i la doble articulació, hauria aparegut de manera independent, sinó més aviat de forma entrelaçada amb altres processos evolutius. La doble articulació és molt probablement un producte recent, diguem que del Paleolític Superior, la conseqüència o el resultat d'una capacitat més complexa de processament, vinculada a la recursivitat que es manifesta en la sintaxi (i el discurs), a partir del lèxic (les paraules) més la lògica subjacent de tipus-i-casos.

Doble articulació que és substancial per a l'emergència d'un sistema complex com sembla ser el del pensament humà. Perquè, ens hem detingut a pensar què podria ser simplement "una sola articulació"? Hi ha especulacions interessants sobre protollenguatges (sense sintaxi), iconisme, crides inarticulades o poc articulades en relació a referents específics, "llenguatges semafòrics" (endavant, endarrera, alto, a la dreta, etc.). En qualsevol cas, són crides o signes que no admeten la descomposició en elements primaris, o l'admeten molt rarament. És molt curiós que entre les crides que emprem habitualment n'hi hagi dues de ben clares, "Ah" i "Eh" (en la nostra cultura), que es refereixin, respectivament, a la primera persona (com a funció expressiva) i a la segona persona (com a funció conativa): a mode de protopronoms (expressius i conatius només). De nou, són indicadors (o índexs), com suposem que són els signes o emblemes o marques inicialment, però aquests, ara i ací, sostinguts per les persones del discurs. Encara que siguin signes o senyals que entrin en alguna relació, són independents els uns dels altres, cadascun funciona com una restricció particular, associant una icona sonora a un índex o referència, de manera unívoca. L'acumulació d'aquests senyals independents-entre-si (o *context-free*, com se'ls anomena de vegades) no implica cap requisit combinatori.

De manera que no aniríem molt lluny si reuníem una petita o mitjana sèrie de senyals d'aquesta mena. El que desencadena la complexitat és l'emergència de restriccions contextuais, promoguda per l'augment de la capacitat de processament: allò que converteix una sèrie de senyals independents en una trama de relacions, en un sistema *qui se tient en soi*. És aleshores quan unes restriccions depenen d'unes altres, i un senyal aïllat no es pot explicar o entendre sense referència al conjunt. La doble articulació de les llengües humanes s'ha descrit sovint en termes de combinació i composició (S. Kirby). En tant que restriccions interconnectades, tant és que comencem per la composició (de dalt a baix, simplificant) com per la combinació (de baix a dalt, complicant).

Per baix, la combinació limita la gamma de sons que emprem. Suposem que tenim una sèrie de 25 elements. Aquesta primera restricció (que seria la segona, si haguéssim començat al revés, per dalt) deixa fora una gamma de sons i de combinacions possibles; només aquests 25 conformen les combinacions correctes. Pensem que, abans de la combinatòria (o de la llei combinatòria), qualsevol icona sonora podia esdevenir potencialment un índex, sostingut simplement per la iteració. Ara tenim una sèrie limitada de 25 (atòmica o indivisible), amb una combinatòria dependent-del-context (o *context-sensitive*, com se l'anomena a vegades). El preu de la combinatòria i la interdependència dels sons és la insignificància: cada icona esdevé

un àtom d'una cadena més àmplia, per a la desesperació dels amants de l'iconisme vocàlic (o el simbolisme sonor).

Naturalment, la complicació no acaba aquí, i la segona restricció dependent-del-context (o la primera, si haguéssim començat per dalt), la composició (o la llei de la composició), limita encara més la quantitat d'elements de la sèrie possible. Suposem que ara tenim una sèrie de 7 tipus. Les combinacions elementals, des de baix, només podrien compondre peces o conjunts o sets d'algun d'aquests 7 tipus. Cap a avall, cada peça, o paraula (o "monema") està format per una combinatòria sense significat; cap amunt, al revés, cada peça o paraula (o "monema indivisible") és part d'una arquitectura composicional més gran que proveeix significat. La contrapartida de la restricció de tipus (o categories), més la composició, és un augment rellevant de la capacitat de significar. La composició inverteix el signe anterior, des d'allò no significant cap al significat, amb la condició d'establir una estricta limitació de categories i la consegüent explosió d'enunciats possibles. Només 7 classes podran entrar en l'arquitectura composicional, fonament del que anomenem sintaxi desplegada en l'eix del sintagma i del que anomenem paradigma quan expressa les classes de paraules. La recursivitat, aplicada sobre aquestes restriccions contextuais (la "doble articulació"), fa la resta. La interdependència de les restriccions contextuais assegura, augmentant la capacitat del sistema, l'augment de la varietat de significats possibles, però no evita, ans al contrari, el conegut efecte de "coll d'ampolla" (o *bottleneck*), l'aparició de convergències formals (homonímies) i divergències semàntiques (polisèmies). "Cap", en català, pot ser un substantiu, un adjectiu, un pronom, una forma verbal, un segment d'una preposició, 5 entre les 7 existents. Una combinació ternària (de sons) per a cinc eventuais composicions (de mots). Cap relació simple entre expressions i nocions és ja possible, només l'entrellaçament dona sentit al conjunt.

Aquest és un resultat sorprenent però esperable al mateix temps. En comptes de (o a més de) tenir una sèrie d'unitats independents entre si per significar o assenyalar coses de forma prou limitada, disposem d'una articulació de restriccions, d'unes condicions interdependents que multipliquen els significats de manera molt àmplia. Podríem deixar de repetir incansablement la sentència de l'arbitrarietat de Saussure (*oh don't be so sure*) per, al revés, quedar una mica captivats davant del fet que la condició última (o primera!) del nostre poderósíssim aparell lingüístic sigui simplement una sèrie limitada de sons sense cap significat; i a la inversa, podríem mirar-nos amb una mica d'atenció com és que tota la gamma potencialment il·limitada de significats disponibles resulta i resultaria completament opaca, inaccessible, si no es dominen o es dominaven correctament les restriccions contextuais, la doble articulació, les limitacions de segon nivell (o de primer, segons per on comencem!), aquestes condicions interdependents que inverteixen el signe de l'operació, quelcom que va cridar clarament l'atenció de Humboldt, el primer a referir-se a la doble articulació de sons i paraules.

Que unes restriccions dependents-del-context (*context-sensitive*) inverteixin el signe de l'operació (de significant a insignificant, quan descomponem, o al revés, quan componem) és el que s'espera que ocorri en l'emergència de sistemes complexos (A. Juarrero). Que en aquest cas, la limitació d'icones sonores disponibles, en la combinació, i la limitació peces disponibles per al significat (índexs, monemes, paraules) en la composició, produeixi aquest augment sense precedents, aquesta multiplicació de la varietat de significats, és la característica més clara de l'emergència d'un sistema complex, precisament habilitat per al pensament humà. La doble articulació representa la gènesi de l'ordre; i d'un algorisme o programa que fa possible entrellaçar expressions i nocions.

Per descomptat, alguns significats ja hi eren. Qualsevol animal ha de “saber” si una planta és comestible o si és preferible anar en aquella o en aquella altra direcció. Els signes independents per assenyalar coses també hi eren, i continuen entre nosaltres. Tanmateix, la capacitat de construir significats il·limitats i recrear-los no hauria estat disponible abans de l'emergència de la doble articulació, de la doble limitació de sons i categories gramaticals; una limitació alimentada per la recursivitat en la doble dimensió del sintagma i el paradigma: les estructures gramaticals són relativament poques, davant justament de la varietat d'enunciats, així com les classes de paraules són igualment poques, davant justament de la varietat del lèxic. Sense tot això, no podríem especular sobre significats nous, ni refer enunciats ja construïts, ni compondre poemes amb rima, ni crear paraules noves de trinca. Ara que la neurociència para atenció a l'autoformació de sistemes dinàmics (i a la inversa), no està gens fora de lloc tenir present com ha anat tot això en el cas del llenguatge.

3 Intermedi històric

La invenció de l'escriptura alfabètica, descendint a l'àmbit atòmic de l'última articulació (si comencem per dalt), desencadenà un seguit de conseqüències abans imprevisibles en l'àmbit de la difusió de l'escriptura, la transmissió d'idees i el pensament reflexiu. Els petits dimonis de la fonètica van jugar un paper crucial en l'eixida de la pura oralitat cap a l'expansió de la història escrita. Ací, com abans, es transitava de la iconicitat dels senyals relativament independents a l'articulació i la determinació dels elements últims (encara que, ben mirat, “element” ja implica “últim”). “Alfabet”, com “alfabetització”, han esdevinguts conceptes clau, o fetitxes, en la gran transformació cap al coneixement escrit; i fetitxe, ací, no és cap exageració, atesa la dimensió antropològica i ritual de l'assumpte.

Doncs bé: transitant per aquest camí, la fonètica no va esdevenir una subdisciplina pròpia en la lingüística fins la independència d'aquesta com a ciència durant la primera part del segle XX (posant entre parèntesi ací per un moment la gran recerca gramatical índia). Roman Jakobson i l'Escola de Praga van ser els “pares fundadors” de la fonètica i, dit sigui de passada, aquest primer fou qui va reforçar encara amb més claredat les implicacions dels dos pols o eixos de la selecció i la combinació, del sintagma i el paradigma, en connexió tant amb la retòrica com amb la psicologia. Noam Chomsky, qui d'alguna manera el va succeir al MIT en influència i descobriments, insistí en l'altre costat de l'assumpte, en la relativa independència de la sintaxi, en el tenor i la importància de les estructures sintàctiques i la recursivitat. Després de les grans recerques del XIX d'historiadors i filòlegs, la lingüística es feia un lloc com a disciplina autònoma.

Mentre Chomsky i els seus seguidors desenvolupaven la teoria sintàctica (a la Universitat Autònoma de Barcelona, 25 anys després, alumnes que es rebel·laven exhibien en les pancartes “Ni règims ni lligams, siguem agramaticals”), a Europa i des de París, el lituà Algirdas J. Greimas desenvolupava la semàntica actancial (“agentiva”, en diríem avui), una bateria petits dimonis en acció que duïen a terme funcions pràctiques, observació, col·laboració, mediació d'instruments, oposició, accions no humanes, idees que fan coses i un bon etcètera. Aquests petits dimonis semàntics, ignorants els uns dels altres, executors de petits programes (en el cas de Greimas, programes narratius), no estaven tan lluny dels principis als que arribarien els teòrics de la sintaxi al voltant del que van anomenar, significativament, “papers temàtics”: una reducció al mínim de funcions semàntiques que encaixaven d'alguna manera, molt inexacta, amb les categories i les regles sintàctiques. Tant en la semàntica actancial de Greimas com en la (sub)teoria temàtica del generativisme, l'agentivitat era una funció prominent. Els “papers”, en qualsevol cas, eren dràsticament reduïts: tema, és clar (l'objecte,

la cosa en qüestió, el paper no marcat), experimentador (participant d'una acció on no s'és l'agent o d'un estat on no hi ha agent), destinatari (participant d'una acció com a fi últim d'aquesta), pacient (participant com a subjecte d'un procés), i alguns més. Per a la "teoria temàtica", els papers connectaven l'aparell cognitiu-intencional (llegiu "les interpretacions", els conceptes, les nocions) amb la sintaxi. La bona formació de les frases (dels enunciats) incloïa un encaix correcte de papers, algú feia alguna cosa per a algú, passava això i allò, tal o qual persona o cosa estava en aquest estat o en aquell altre, etc., una bateria necessària per a la comprensió. Com diem, la reducció de papers era fulminant, i no s'allunyava tant dels "programes narratius" de Greimas: de nou, uns petits dimonis, treballant en col·laboració, resultaven fonamentals en l'arquitectura de les frases, connectant la sortida, pel costat de les nocions, amb unes poques categories que recordaven les antigues categories (o "modes de relació") en la tradició occidental aristotèlica. La definició de l'acció, un component pragmàtic essencial, organitzava el conjunt, i l'agent, o "l'agència" (el mode de l'acció), el "model actancial" per a Greimas, n'era el tret o el factor destacat. Treballant com a mediadors, executaven instruccions fora de la nostra vista; essent un conjunt molt reduït, permetien treballar a l'engròs amb un volum ingent de significats. Talment com a l'altre costat, com havia definit Jakobson, una bateria de fonemes connectaven les frases amb l'aparell acústico-articulatori.

Històricament, aquests dimonis semàntics que connectaven la sintaxi amb les nocions es poden considerar vestigis d'antigues funcions pragmàtiques: eren com la conceptualització (la transformació en conceptes) de formes d'acció i experimentació. Quan considerem les classes de paraules estem davant d'un assumpte semblant: el resultat, en uns casos més ampli, en altres més estret (el xinès no marca directament les classes de paraules), la conseqüència al cap i a la fi, d'una sèrie de funcions relacionades amb varietats de l'acció: algú fa alguna cosa, passa això o allò, amb aquest objecte es fa tal acció, algú ha experimentat algun esdeveniment. D'ací l'encaix, molt inexacte, entre categories sintàctiques i papers temàtics: es tracta de programes que treballen de forma prou complementària. Si el llenguatge s'origina a partir de l'acció, està molt bé haver transformat en peces operatives, en classes o tipus bàsics, les modalitats de l'acció que els humans ens entretenim a concebre: això estalvia molta feina, i permet accelerar el processament de significats. Aquests actors-actants són la interfície semàntica entre la base biològica del llenguatge i l'activitat del pensament. No cal un Superagent que controli les tasques. Com ocorria amb la fonètica i la seua combinatòria, aquests dimonis actius executen tasques que a nosaltres ens permeten obviar la rutina i dedicar-nos al pensament de manera aparentment autònoma.

4 Expressions i nocions

Aquests mil dimonis dels sons i les paraules són els responsables d'una trama rica en conseqüències. En primer lloc, ens permeten tenir símbols, unitats de coindexacions múltiples, on diferents senyals convergeixen i des d'on divergeixen altres senyals en diferents direccions; al contrari dels índexs, que són senyals unitaris, relacions entre un ítem i un terme; el que en un sentit ordinari anomenem "gramàtica" és una bateria entrellaçada d'índexs, de marcadors o senyals unitaris, des dels pronoms personals fins als adverbis o els morfemes temporals. Els símbols, resultat de la coindexació, permeten reassignacions i reorganitzacions, i per tant canvis de formes i significats a diferents nivells. Com es diu, *omne symbolum de symbolo*, amb cada paraula i des de cada paraula podem saltar fins una altra. Com les cireres del cistell que s'enganxen les unes a les altres.

I ací sorgeix, inevitablement, un segon *bottleneck*, produït per les pròpies limitacions del sistema. Per un costat, com havia suggerit l'antiga retòrica, tenim la impressió que hi ha més coses que paraules: és difícil trobar aquella manera o aquell mot amb què volem expressar tal o tal noció, o tal aspecte del que percebem, o un color determinat; sovint no podem, hem de remenar i triar entre diferents opcions, de manera que recorrem als trops. El sistema establert de canvis es regeix per la metàfora i la metonímia, els dos modes d'associació que ens permeten desplaçaments, enriquir el sentit i emprar el propi discurs com a font de suggeriments, com a eina productiva. Per un altre costat, aquest mateix sistema genera redundància, i apareix una proliferació de denominacions, una profusió terminològica i històrica, que en realitat amaga el diferencial entre entendre i dir: el fet que és més fàcil copsar una idea o el sentit d'un discurs, que arribar a dir, a expressar, a concebre una idea distinta, a trobar el mot, o a concretar una noció encara poc explorada. Com que tot plegat és una conseqüència dels símbols, el *bottleneck* o coll d'ampolla és essencialment ambivalent, també imprescindible, i permet fer la feina. És alhora una benedicció i un embull, riquesa per una mancança i redundància per un excés.

De manera que ací la distinció entre expressions i nocions resulta interessant i cobra una entitat pròpia. Com hem indicat, expressions i nocions apareixen entrellaçades, és un error, o més bé una simplificació, creure que tenim relacions d'un a un com suposa la doctrina escolar i que la multiplicació és l'excepció. La bona qüestió és que podem tornar sobre el s'ha dit o sobre el que hem pensat, que podem referir-nos a tal o tal expressió i veure si és el que realment volíem dir, que podem esbrinar l'adequació relativa entre l'assumpte i l'expressió. És la mateixa qualitat dels símbols, la seua flexibilitat o versatilitat, la que fa possible aquesta clivella útil entre expressions i nocions, aquesta tornada sobre el que volem dir i la manera de dir-ho, entre l'enunciació i l'enunciat. L'entrellaçament, tan eloqüent per produir significat, és també la trama sobre la qual establim les distincions pertinents. "No volia dir això". "És una expressió massa forta". "Es podria dir d'una altra manera". Ací sembla que ens movem en el terreny de les clàssiques *figures de forma* i *figures de contingut*, estudiades en retòrica. La distinció antiga entre *verba* i *res* és probablement una de les entrades a les tasques de la ment més útils i aclaridores que tenim. I una entrada necessària, imprescindible, probablement.

Tenim conceptes flexibles i alhora força elaborats, els expressem a través del discurs, podem referir-nos a enunciat anterior, aclarim dubtes, denominem, exemplifiquem, definim. No hi ha més pilot o agent en la nau, ni cap guionista observador que vagi omplint la pàgina diàfana de la consciència. Les intencions, els propòsits, emergeixen del mateix sistema, i del fet que som persones que entrem en relació (i ens posem en el lloc de l'altre, i imaginem el futur i el que no existeix encara). Amb les restriccions interconnectades activades (això que anomenem símbols), podem enfilar-nos fins "restriccions contextuais de segon ordre", i preguntar-nos pel que sabem, i com sabem el que sabem; esdevenim sensibles al nostre propi context (a "saber el que sabem"), a través d'aquesta mena de *dins-fora* que ha creat la poderosa bateria simbòlica en funcionament, l'activitat o l'artesanania dels petits dimonis del llenguatge. L'accés a la crítica, a l'autopercepció reflexiva, i a la pròpia intenció deriva d'aquí mateix i, en tant que activitat "de segon ordre", es pot entendre com la construcció de nivells de consciència (o del *nested self*, com es diu de vegades), una cosa així com les capes de la ceba.

Evidentment, dins la ment no tenim a un costat les expressions i a un altre les nocions. El fet que la distinció jugui un paper crucial en l'organització del pensament no significa que el cervell disposi per separat una cosa i l'altra, com no disposa (materialment, físicament) els espais que imaginem, ni disposa de manera analògica la quantitat de música o matemàtiques

que coneixem. La separació entre expressions i nocions només ocorre de manera explícita als diccionaris, i tot i així ja sabem què és la circularitat. Pressentim intuïtivament que quan parlem anem de les nocions cap a les expressions i, al revés, quan escoltem anem de les expressions cap a les nocions; però les coses es compliquen perquè quan parlem també ens escoltem a nosaltres mateixos (és impossible no fer-ho), quan escoltem sovint ens quedem amb les pures expressions (dit altrament, aprenem poca cosa) i també, en silenci, ens escoltem a nosaltres mateixos parlant. El procés rellevant és més complicat que tot això, perquè en la ment no hi ha “categòricament” (en tant que categories) “expressions” i “nocions”. Què és un piano? ¿Un nom, un objecte del món, un tema per parlar? ¿Ens referim a l’activitat preferida d’algú, a la construcció i la qualitat material de l’instrument, al substantiu que hem inclòs en una lista entre altres o a l’expressió en masculí singular que conté cinc fonemes? Etcètera etcètera. Les expressions i les nocions són el resultat (benèfic, malèfic) dels programes, de la computació que activem a través del llenguatge.

Hi ha maneres d’accedir a tota aquesta informació. Tenim estudis en curs molt importants sobre la generació i la comprensió de les frases, sobre la interacció entre sintaxi i sistema cognitiu, així com sobre xarxes neuronals i assimilació d’informació, i alguns dels estudis més importants ja tenen força anys. D. C. Dennett reporta una antiga investigació sobre connexions neuronals i transmissió d’informació on es veu obligat a distingir entre el contingut transmès i el vehicle que la comunica o transporta: com si es tractés de dos senyals diferents, funcionant a dos nivells distints. Ell ho compara a la distinció entre la data que duu una carta i la data d’enviament que indica l’oficina de Correus. Contingut i vehicle (o continent, si anem a això) són funcionalment diferents. Tothom sap que distingir entre el mapa i el territori és fonamental. Es tracta de nivells lògics distints; en algun punt, o en algun moment, cal fer la diferència entre el senyal que transporta la informació i el senyal de la informació pròpiament. Una mica com quan ens ensenyen a distingir entre l’interès nominal i l’interès real. En algun moment hem de percebre la diferència entre el mapa i el territori. Dennett explica que constantment els nostres senyals neuronals responen a un procés de variació i selecció, i que en algun punt es produeix la verificació de la informació transportada i la informació que la vehicula, una mica com si els petits dimonis del cervell es dediquessin a realitzar una tasca d’edició crítica, d’enumeració i recompte. Amb el seu sentit de l’humor, no sé si es podria dir que Dennett ha inventat la *neurofilologia*. El que sembla clar és que la distinció entre real i nominal, entre el contingut i la forma, és rellevant en “l’edició” dels nostres pensaments.

Parlar d’edició i d’indexació és una manera de referir-se a la distinció entre tipus i casos. Els tipus són classes o símbols que funcionen per sobreindexació, i són essencials per al processament, tant com ho són les dades i les etiquetes. La distinció entre un tipus i un cas és prototípicament una distinció de nivell lògic. Podem tenir informació sobreindexada que funcioni com una categoria, i índexs d’informacions que funcionin com a elements, però el sistema no serà operatiu sense aquesta distinció. “Mar” pot ser un exemple (o un cas) en un context, i un nom genèric (o un tipus) en un altre; i també una expressió (metafòrica o no) d’alguna percepció, o la identificació distintiva d’alguna cosa que calia aclarir (davant de “llac”, per exemple). La distinció lògica, imprescindible, s’entrellaça amb la possibilitat de reconèixer expressions i nocions. L’assumpte, com adés en el cas que plantejava Dennett, és la distinció entre la informació i les indicacions sobre la informació, una manera d’abordar la distinció lògica entre el general i el particular, i també, si volem, entre el continu i el discontinu. Les expressions i les nocions depenen de processos d’indexació i de procediments que ens indiquin quina operació hi ha en curs. Alhora, els processos d’indexació són el fonament de la lògica, sense la qual les operacions més elementals de raonament, expressades a la manera clàssica

d'Aristòtil, no podrien existir. De manera que no hi ha expressions per un costat i nocions per l'altre, com no hi ha tipus ací i exemples allà: tot això és el resultat de la transmissió d'informacions i de les indicacions sobre la informació. No té sentit tractar aquestes coses per separat perquè no tenen una existència per separat, més enllà de les nostres precisions i necessitats analítiques. Com va descobrir Austin, el nivell semàntic (o lògic) dels tipus i els casos (*type-token*) s'entrellaça amb les operacions pragmàtiques de determinar i denominar, a través de la sintaxi dels enunciats més simples: això és tal cosa, això es diu de tal manera, vet ací un exemple, això pertany a tal gènere. Expressions i nocions, el resultat més evident d'aquesta intersecció, han esdevingut eines poderoses en el batibull de mil dimonis (o el pandemòni, com diu Dennett) de les indexacions i les reindexacions que produeix la ment.

5 Intermedi fenomenològic

Els defensors de la *complexitat* estarien d'acord en el fet que les llengües humanes emergeixen en l'evolució com a sistemes autoorganitzats. Estarien d'acord també en el fet que els sistemes autoorganitzats tenen accés a "intencions" o causes finals, en la terminologia clàssica. Fan això o allò "per alguna raó". Però amb el llenguatge no només accedim a les intencions (o finalitats) sinó que en tenim una certa percepció, "sabem" que tenim intencions, com a resultat de la nostra activitat reflexiva o "de segon ordre". La conseqüència més clara de l'autoorganització lingüística, que treballa en el *background*, seria la autopercepció, més o menys com a *foreground*. Per dir-ho amb una fórmula coneguda, però corregida: *Sum, ergo cogito*.

L'assumpte sembla ser que la percepció i la consciència s'estableixen en termes de nivells inclusius. "Per a què" és la pregunta pertinent en cada nivell. Accedim al context immediat i ens preguntem quin és el context següent. Som simplement "més intencional" que els animals més pròxims perquè accedim al context de les intencions una i una altra vegada. La idea, expressada per Peirce, que el pensament no es compon de res més que dels seus embolcalls, com ocorre amb les capes de la ceba, és suggerent ací. L'esperit, o la consciència, buscant explicacions, procedeix a través de nivells d'inclusió. En tant que sistema intencional, ha de recórrer a construir el seu propi nivell d'explicació intencional: per exemple, la idea d'una ànima que perdura en el temps, que s'estén als éssers circumdants, o que forma part d'una entitat més gran. La tasca pròpia de la consciència és establir aquests nivells i determinar-ne l'accés. Els fenomenòlegs en parlen en termes de *the nested self*, o la consciència estructurada a partir de nivells, quelcom que abraçaria des de les petites percepcions "inconscients" (en el doble sentit: que no saben res les unes de les altres, i a les quals nosaltres tampoc no tenim accés), fins a les percepcions clàssiques que arriben a la consciència, fins a la consciència "de segon ordre" que ens permet tenir accés a l'examen de les nostres intencions.

I més exactament, ¿què serien aquests nivells? En primer lloc, hem dit que suposarien una mena d'"accés al context", tenir una resposta "sensible" a tal o tal informació. Ací hem utilitzat l'expressió "saber" en aquest sentit, malgrat el biaix necessàriament antropomòrfic del mot. D'alguna manera és el que vol dir "saber", donar-se per assabentat, en la nostra consciència lingüística, un mot que, al capdavant, deriva de "sabor", de manera que podríem continuar per aquí. G. Bateson va desenvolupar la idea dels nivells com a "marcs" de pertinença que condicionaven la interpretació. Els seus "marcs" (*frames*) no eren tan diferents dels llindars sociològics que separen a l'escola la docència del pati o al teatre els actors dels espectadors. En un marc interpretatiu una paraula és un insult, en un altre la mateixa paraula és una salutació, en un tercer és una descripció freda. Els marcs són "constituents immediats" de l'expressió, en el sentit que en són inseparables. La pragmàtica i les disciplines socials han tret

molt partit d'aquesta idea perquè resulta fonamental per saber què estem fent en cada moment. En un nivell tal cosa és pertinent, en un altre és completament impertinent. Bateson va suggerir que aprendre és fonamentalment copsar el marc adequat. Va insistir en la idea de la nostra capacitat específica per "aprendre a aprendre", per saber què copsem quan copsem el marc. Ací s'amaga l'assumpte de poder discernir el mapa del territori, de no confondre el contingut amb el vehicle. La projecció dels nivells o marcs en el llenguatge naturalista resta bastant fora de tot dubte: tenim dades i etiquetes per a les dades, com tenim informacions i indicacions sobre les informacions.

Altres autors han insistit en la idea del desdoblament: la reflexió és, característicament, el fet de tenir-nos a nosaltres com a objecte del discurs. La consciència no és només percepció d'un mateix sinó la capacitat per prendre'ns com a tema. G. H. Mead recordava la pertinència de la bifurcació entre una consciència genèrica on algú sap alguna cosa o es dona per assabentat d'alguna cosa i una consciència reflexiva on algú sap coses sobre ell mateix o es dona per assabentat de coses sobre ell mateix. Mead va suposar que aquesta bifurcació tenia el seu origen evolutiu en la capacitat adquirida, o desenvolupada, de suposar que els altres, objecte o tema per a nosaltres, també eren subjectes i ens prenen a nosaltres com a objecte o tema; en un mot, en la capacitat d'adquirir el paper de l'altre. Aquesta perspectiva sobre la reflexió, o la reflexivitat, acosta Mead i l'Interaccionsime Simbòlic de la primera meitat del segle XX als desenvolupadors de la idea de l'*empatia cognitiva* (o "teoria de la ment", com és anomenada): el tret característic humà de percebre que els que ens envolten posseeixen igualment una ment com la nostra que distingeix el jo interior dels altres subjectes. La capacitat intencional deriva directament d'aquesta premisa, de l'atribució als que ens envolten de la mateixa mena de *mode dins-fora* que nosaltres. Igualment, seria aquesta experiència del *mode dins-fora*, del món interior que emmiralla el món exterior, la que permetria concebre la ment en termes d'espais, arranjant-la de manera recurrent, a la nostra voluntat, així com anar amunt i avall en el temps amb la nostra imaginació, l'altra habilitat correlativa relacionada amb la reflexivitat i l'empatia cognitiva. No ens n'anem molt lluny, finalment, si esmentem el fet que el desdoblament i aquesta idea d'una consciència que s'imagina en relació als altres són una altra forma d'entendre la capacitat de diàleg: el fet que mantenim necessàriament un diàleg amb nosaltres mateixos en paral·lel a aquest diàleg interpersonal que fonamenta i aferma la relació entre les persones i amb el món. La referència a la importància i la realitat del diàleg esdevé aleshores una forma de vincular inexcusablement el component lingüístic, el llenguatge, a l'experiència del desdoblament i la reflexió.

Fins ací hem navegat per la línia fina de la complicitat entre el naturalisme i la fenomenologia. El joc d'intencions està en relació amb la nostra percepció com a agents i en la percepció igualment dels altres com a agents. Suposem que els altres tenen intencions com les nostres en la mesura que entenem aquesta participació en l'agentivitat (o "agència"). La contrapartida del joc d'intencions és la interpretació, el tema central de l'hermenèutica. Intencions i interpretacions s'encavalquen sobre les operacions de dir i entendre. Interpretar, com s'ensenya en semiòtica de primer curs, implica que algú ha volgut dir alguna cosa, que el missatge tenia una intenció que cal desxifrar o entendre. I al revés, no es pot dir res sense pretendre dir alguna cosa, les intencions es pressuposen en l'acció de dir. El nus central d'aquest assumpte resulta ser la idea d'agentivitat o agència que compartim els uns amb els altres, volem dir alguna cosa perquè tenim alguna intenció, i entenem que l'altre vol dir alguna cosa perquè li atribuïm la propietat de ser un agent. La interfície semàntica dels actors-actants més l'empatia cognitiva (o "teoria de la ment") sembla ser a la base d'aquesta intersecció productiva entre intencions i interpretacions.

Ací és on hauríem d'evitar el darrer biaix de l'antropomorfisme. No hi ha un agent petit dirigint el procés des de dins ni tampoc un Superagent. Les crítiques de Dennett, des de la posició naturalista, al teatre de titelles cartesià apunten en una direcció interessant, arraconant en la mesura del possible els vestigis de les projeccions agentives sobre la consciència. La qüestió és que, com en tants altres dominis essencials (com ara el temps), no tenim un altre lèxic que no sigui metafòric, per referir-nos a la consciència. Dennett en parla en termes de "centre de gravetat de la narrativa", admetent el perspectivisme com a mal menor i adoptant una metàfora d'impacte newtonià. El darrer embat contra l'antropomorfisme consisteix a desmuntar la idea de la consciència com quelcom substancial o material fora per ara de l'àmbit de l'explicable, certament una tasca ímproba, a contracorrent; i insistir, al revés, en l'organització i desorganització relatives del batibull de nans o dimonis no intel·ligents produint resultats intel·ligents. El "centre de gravetat de la narrativa" implica una estructura d'actors-agents, als quals se'ls suposa unes intencions; la narrativa implica també que ocorrin coses i que tota l'acció giri al voltant d'aquestes coses que ocorrin; res que no sàpiga un bon estudiant de literatura.

Cal retre compte, efectivament, de la manera com l'agentivitat estructura el coneixement, i hem explicat també com la participació en l'agentivitat (o "agència"; tot això que sabem dels altres) resulta fonamental. L'assumpte és que aquest és un problema antic, sense el qual no podríem parlar ni de l'ànima, ni dels mites, ni de les formes de figuració, ni pràcticament de res. El que comparteixen, i compartien, les diferents aproximacions a l'esperit o a la consciència és la idea d'una agentivitat distribuïda, quelcom que sabem que és produït per diferents interfícies semàntiques, per nivells inclusius i per l'atribució d'intencions. És així com veiem cares en els núvols (S. E. Guthrie) o sabem com pensen els boscs (E. Kohn); per què hauríem de suposar que la consciència és alguna cosa diferent? No tindrien ací veu Allan Poe o Rimbaud? L'ànima sempre havia estat concebuda en termes de participació: veure-hi l'empremta antropomòrfica és el mínim que podem fer, com a part de la necessària crítica. Els nostres nans organitzats reparteixen papers i construeixen la narrativa, que existeix en aquesta forma figurada que li és essencial.

6 Les arts del discurs: poètica i retòrica

La figuració és un component primordial de la ment humana, que s'estén com sabem a través de múltiples dimensions al llarg dels segles, afortunadament. Si parlem d'interfícies, l'animació o la figuració juguen un paper destacat entre els modes de construir sentit. La literatura i l'art enriqueixen d'una manera insospitada l'entrellaçament d'expressions i nocions, o de formes i continguts, en contrast amb altres modes antics d'enginy com ara la creació material. Jakobson deia que en la figuració el missatge tenia el propi missatge com a referent, en un cercle virtuós molt especial. L'altra funció lingüística singular en l'evolució humana era la metalingüística, on es posava en relleu el fet que el codi tingués el codi mateix com a objecte, que el llenguatge parlés del llenguatge. Els dos cercles virtuós característics de la simbolització humana operaven, respectivament, sobre els dos modes bàsics d'associació que són alhora els pols sobre els quals es munta la doble articulació lingüística: la dimensió del sintagma o el discurs, i ací el missatge es refereix al propi missatge, i la dimensió del paradigma o sistema lingüístic, i ara el codi passa a examinar-se a si mateix. Els novel·listes, els matemàtics i els informàtics adoren per un estil els bucles i les recursions. La troballa de Jakobson, situar el contrast entre missatge i codi com a fonament de les dues grans funcions de la creació i la reflexió, respectivament, il·lumina el rerefons lingüístic, verbal i conceptual alhora, de la pròpia consciència humana, i en suggereix una explicació evolutiva. Resulta prou eloqüent d'això el

fet que en moltes llengües occidentals el mot “símbol”, que usem comunament per referir-nos a la nostra comunicació en la seua complexitat, sigui també un terme nuclear tant en poètica i anàlisi literària com en matemàtiques i terminologia científica. És clar que en un cas el mot deriva cap a la multiplicació de significats i en l'altre, tot al contrari, cap a la delimitació dels nivells pertinents de referència d'una expressió, l'ús metalingüístic. El mot recull prou exemplarment la polaritat de Jakobson.

Però al capdavant, per damunt d'aquestes singularitats estructurals, originals, sabem que creació i reflexió es complementen mútuament i treballen en tàndem, a vegades anant una davant, i a vegades darrera. L'art i la creació són una forma de reflexió, així com la reflexió conté inevitablement una dimensió creativa. Segurament això explica que en la Poètica i en la Retòrica d'Aristòtil temes i termes apareguin repartits de forma aparentment aleatòria, i que en la tradició posterior trobem la mateixa intersecció: exemples poètics en la Retòrica, i tipus de discurs en la Poètica. Aquest entrellaçament és productiu i no separa gratuïtament el que és funcional del que és figuratiu. Poètica i Retòrica podrien referir-se, tècnicament, als aspectes figuratius i als funcionals, respectivament, però la realitat mostra que el treball en tàndem és més interessant. (Al capdavant, en l'usual vaivé de formes i continguts, una denominació pot abraçar ara això i ara allò altre, i a la inversa, un tema o aspecte pot ser cobert per més d'una denominació.) Si parlem d'invenció i de crítica, tanmateix, arribem a una mica més de precisió: la invenció precedeix la crítica, o l'anàlisi; i de nou emergeixen com a contraposades (i complementàries) la creació i la reflexió. Sobre aquestes bases, que assenyalen el component cognitiu essencial de la figuració i la reflexió així com el seu caràcter recursiu, podem especular una mica, atès que d'aquestes bases semblen derivar-se determinades configuracions d'alt valor semàntic i demostrades utilitats pràctiques.

Recórrer a Aristòtil de nou no és una raresa. Al contrari, és tan pertinent com ho va ser quan, per a l'anàlisi de la complexitat, els estudiosos van rescatar la idea de les causes finals. Fa bastants anys que es va començar a parlar de retòrica cognitiva. La bastida que sosté el conjunt d'operacions més prominents de la retòrica clàssica conté lliçons bàsiques per als que s'interessen per les estructures de petits dimonis que articulen les operacions mentals. Més enllà de la partició entre expressions i nocions, les categories explícites de la retòrica (i ara usem el terme en un sentit genèric) transmeten informació elemental sobre el funcionament del pensament i la capacitat de produir significats amb unes poques eines i una important combinatòria. Evidentment, el contrast entre figuració i reflexió, o poètica i retòrica, ara en sentit estricte, és un bon punt de partida.

Pel costat de la poètica, i com a dimensió imbricada amb les limitacions inherents a la partició *verba / res*, com hem dit més amunt, tenim els trops (o transformacions, o canvis), en tant que dispositius que alimenten la dinàmica dels significats, emprant el propi discurs com a font de suggeriments. Jakobson va recuperar els dos més prominents, la metàfora per a les relacions de semblança i la metonímia per a les relacions de contacte; però sovint trobem l'esquema complet de quatre: metàfora, metonímia, ironia i sinècdoque. Hi ha un cert acord a considerar la metàfora com a trop de la figuració i la metonímia com a trop de la localitat, per començar. La dimensió de la figuració duu com a contrapartida la literalitat, de manera que pressuposa un desdoblament; al contrari, la dimensió de la localitat s'ancora al discurs immediat o pròxim. En qualsevol cas, la metàfora (el terme i el concepte) ha esdevingut el prototip de la figuració com a procediment, i per generalització, també de la dimensió poètica, això és un fet. Però és possible abordar les relacions entre trops des d'un altre angle, amb comparacions creuades. Estaríem d'acord en el fet que la metàfora i la ironia comparteixen el criteri de la figuració: tots

dos trops impliquen desdoblament entre sentit literal i sentit figurat; i segurament la metonímia i la sinécdoque requereixen la localitat com a procediment. Tot i compartir amb la metàfora el caràcter “poètic”, literari, de trop, la metonímia no funciona a partir del desdoblament, com sí que ho fa la ironia. No hi ha “sentit figurat” en la metonímia, quan en canvi és la distinció prominent que tenen en comú metàfora i ironia.

Això ens deixa davant la qüestió del criteri pertinent per distingir entre ironia i metàfora. Estaríem davant de dos trops universals i rellevants, omnipresents, vinculats a operacions creatives de diferents ordres. Pensem en el desdoblament de sentit que implica l’humor en la conversa i en la vida quotidiana o, per un altre costat, en la construcció o la formació d’hipòtesis creatives, per invenció, que després caldrà comprovar amb un mètode científic, així com un etcètera ben ampli. Hi ha estils, formes d’expressió, que es poden caracteritzar com a varietats de la dimensió metafòrica, i trobem el mateix pel que fa a varietats de la ironia, sense descartar estils mixtes entre una cosa i l’altra. El criteri pertinent sembla ser la rellevància del context en un cas i en l’altre. La metàfora és un procediment sobre una categoria: un trop interior al sistema, que desplaça significats. Al revés, la ironia sembla un trop contextual: una expressió és irònica en un context, i deixa de ser-ho en un altre. La figuració en la metàfora explora un tret de la categoria, en la ironia cerca quelcom que prové del discurs on s’insereix. La distinció entre categorial i contextual no és adquirida o sobrevinguda sinó essencial, constitutiva del trop, el canvi, o la invenció: separa molt clarament la figuració metafòrica de la figuració irònica. ¿Tan costós és reconèixer ací que es tracta de dues operacions mentals complementàries, en la seua presentació prototípica, diferenciada? ¿No és prou rellevant ja la universalitat de la metàfora i la ironia, la seua omnipresència, perquè aquests trops constitueixin part de les operacions cognitives bàsiques? El seu paper com a petits dimonis “oberts” (això és, explícits), funcionant com a operadors qualificats de la ment per construir sentit sembla fora de dubte.

Podem completar la presentació clàssica dels quatre trops desenvolupant els criteris pertinents. No hi ha dubte que, més enllà del quartet clàssic, metàfora i metonímia conformen la poètica prototípica de la figuració i la localitat, respectivament. Però acabem de veure que a la “llicència poètica” caldria afegir en alguna mesura la “llicència retòrica” de la ironia (ja hem dit que no ens barallàrem per una partició estricta d’àmbits, quan fos el cas). La metonímia destaca en el tercet perquè esquivia la figuració i pel seu requeriment de localitat. En canvi, el requeriment de localitat l’acostaria a la ironia, el trop contextual per excel·lència: tots dos depenen del context pròxim, per desxifrar-los; cal recórrer al discurs immediat, al que s’ha dit o al que apareix sovint ben al costat. La metonímia compartiria amb la ironia la dimensió contextual, i se’n separaria per l’absència de desdoblament, de la dimensió figurativa. Es formaria contextualment, però de manera local, no figurativa.

La sinécdoque és el trop menys popular, però no manca d’interès. Solem reconèixer la sinécdoque com el gran trop a mig camí de la metàfora (categorial, figuratiu) i la metonímia (contextual, local). En la sinécdoque canviem la part per la totalitat o a l’inrevés; és el trop que s’atansa a la construcció de categories, sense perdre el seu caràcter local, ancorat un tret immediat; com la metonímia, no conté figuració, encara que podríem dir que la insinua. “El meu germà és un Rimbaud”: pel detall d’una acció saltam cap al personatge (l’antonomàsia és una de les figures prominents ací); el personatge encara no és la categoria, està vinculat a una activitat particular. La sinécdoque completa la trama de les oposicions retòriques/poètiques: és un trop local però al mateix temps participa de la categoria; encara no conforma una

metàfora completa, romanent vinculat encara al context immediat, com la metonímia (“El carrer de les bicicletes”, perquè està especialment ple de bicicletes).

Funcionant a mode de commutadors o *shifts*, els quatre grans trops garanteixen diferents formes de creativitat, en base als mateixos elements que, operant des del rerefons, han conformat el llenguatge articulat: les associacions categorials i contextuals. Relacionats pel contrast entre figuració i localitat per un costat, i per l’oposició entre categoria i context per l’altre, la interrelació creativa prepara les expressions i les nocions per escampar o expel·lir informació, continguts, sentit. A aquesta bateria senzilla però potent la retòrica i la poètica antigues acoplaven les figures de forma i de contingut, amb un rigor de detalls completament digne d’atenció.

Al costat de la dimensió “poètica” o literària (inventiva, creativa) dels trops, podríem considerar la dimensió literal o “retòrica” (funcional, pragmàtica) del que podríem anomenar, sense una extorsió excessiva, els no-trops. A les operacions creatives del missatge es corresponen les operacions metalingüístiques sobre el codi. Ací la dimensió “literal” fa referència als enunciat i l’enunciació. Per començar, distingim amb claredat l’ús de la menció, dir alguna cosa i referir-nos a alguna cosa dita. Ens interessa remarcar quin és el mode de referència pertinent, qui diu què en cada cas, a quina enunciació correspon quin enunciat. L’antiga partició entre estil directe i estil indirecte assenyala en aquesta direcció. Ací no hi ha trops o transformacions sinó funcions i nivells de pertinència. No resulta difícil tampoc identificar el valor cognitiu de la partició, més enllà de l’encant dels bucles: la ment està atenta a indexar o senyalar a què ens referim, o a quin nivell pertany el que diem, i a tornar-hi quan calgui. D’altra banda, la distinció elemental entre discurs directe i discurs indirecte és un altre bon exemple de la interacció entre retòrica i poètica, com haurà endevinat qualsevol bon estudiant de filologia.

Entre els no-trops, o les operacions de reflexió i referència de la pragmàtica o la retòrica (ara en sentit estricte), també trobem contrastos eloqüents. Al costat de la cita com a procediment o mode de menció primari tenim l’exemple com a mode de menció propi de l’enunciat. Sembla que podem reconèixer amb alguna facilitat els dos procediments: en la cita, la menció (o referència al codi) bascula sobre l’enunciació, es tracta d’un enunciat que correspon a un acte de parla distint; en l’exemple, es fa esment d’un enunciat que remet a un tipus genèric. Enunciat i enunciació semblen repartir-se ací el joc endimoniadament. La cita i l’exemple, a més de ser els modes prominents de les operacions de reflexió en el codi, en tant que modes de menció, també contrasten entre si prou clarament pel requeriment de literalitat en el cas de la cita i, al revés, pel requeriment interpretatiu en el cas de l’exemple: la cita tendeix a ser la reproducció exacta d’un enunciat (d’altri), l’exemple enquadra l’enunciat, d’acord amb el sentit, dins un marc enunciatiu determinat (propi).

Si la cita és un no-trop o una funció pragmàtica que invoca la literalitat, podem demanar-nos quina funció pragmàtica requereix literalitat des de la perspectiva de l’enunciat. Potser no tan evident ni reconeixible com el primer mode, la reformulació o metaplasme, i millor l’esmena o la correcció identificarien la funció de recursió o tornada sobre l’enunciat invocant la literalitat: la detecció d’un error en un punt, un element que s’ha pres per un altre, dir “narració” per “narració”, funcionalment semblen casos que impliquen la necessitat metalingüística d’acotar l’enunciat, senyalant la diferència entre el nivell patent i el nivell latent. Ací no hi pròpiament menció, sinó exigència de literalitat per a l’enunciat, acotació de l’expressió pròpiament dita (o impròpiament dita). Malgrat la dificultat aparent en la identificació, l’esmena sembla funcionalment el prototip de la literalitat, mentre que la literalitat de la cita ens duu, per

contrast, a un acte enunciatiu distint. Podríem dir, doncs, que estem davant de dues menes de literalitat (com abans estàvem davant de dues menes de figuració): la literalitat de la cita, pel que fa a l'enunciació, i la literalitat de l'esmena, pel que fa a l'enunciat.

Certament aquesta distribució ens deixa amb una quarta possibilitat, correlativa, que implicaria reflexió sobre l'enunciació, referència a un altre acte de parla, però ara lluny de la literalitat i en el domini de la interpretació. L'opció metalingüística ací és el comentari o la glossa, la referència a un altre punt de vista pressuposant un punt de vista ja existent. Les cometes d'opinió que col·loquem quan volem indicar un possible segon sentit d'una expressió apunten en aquesta direcció; i contrasten justament amb les cometes de menció clàssiques de la cita, que invoquen la literalitat. El comentari o la glossa és la funció pragmàtica que esquiva la literalitat, invocant la interpretació en primer lloc. De manera que tant l'exemple com el comentari són interpretatius: el primer imposant un marc d'interpretació a l'enunciat, "*Això és una rosa* és un exemple de frase atributiva"; el segon introduint més o menys obertament un acte d'enunciació complementari, un aclariment. Però el primer és un mode de menció (de l'enunciat) mentre que el segon és un mode d'acotació (de l'enunciació). La glossa o el comentari s'escriuen al marge del text, o s'intercalen en el discurs.

Això ens deixa amb quatre possibilitats pragmàtiques que impliquen recursió sobre el codi, que alhora funcionen com a potents operadors de treball per construir sentit, més enllà de les expressions i les nocions, o més aviat a través de les expressions i les nocions, com a petits dimonis "oberts", en la dimensió reflexiva o crítica. Els quatre mobilitzarien el domini metalingüístic. Dos d'ells treballarien sobre la literalitat, la cita i l'esmena, i contrastarien pel pes sobre l'enunciació (la cita) o pel pes sobre l'enunciat (l'esmena). Els altres dos s'allunyarien de la literalitat i s'obririen a la interpretació, de les dues maneres clàssiques o possibles: a través de l'enunciació (la glossa) o a través de l'enunciat (l'exemple). Com hem dit, cita i exemple solen aparèixer com a modes canònics o prominents de menció: propi de l'enunciació el primer, i propi de l'enunciat el segon. I al revés, l'esmena apareix com a mode canònic o prominent de l'acotació de l'enunciat, i no és ociós veure la glossa o comentari com a mode propi d'acotació de l'enunciació. Menció i acotació funcionen, sense dubte, en dinàmiques oposades, i s'entrecreuen amb la partició entre enunciat i enunciació. En aquesta cruïlla endimoniada de les operacions pragmàtiques reflexives, la literalitat sembla invocar exactament el que s'ha dit, per contrast amb la interpretació que invoca més o menys obertament el que es vol dir.

Si tractem l'esmena i l'exemple, els modes propis de l'enunciat, en tant que modes de la categoria (o del paradigma), podríem abordar, correlativament, la cita i la glossa com a modes del context, cosa que no deixaria de tenir algun sentit. I ací sorgeixen uns contrastos interessants entre la "poètica" dels trops i la "retòrica" dels modes metalingüístics. La figuració metafòrica seria ara l'altra cara de l'espill de l'acotació de l'esmena, ancorada en la literalitat; metàfora i acotació de l'enunciat serien dos pols contraposats a nivell de categoria o paradigma. Correlativament, ironia i cita serien els dos pols contraposats a nivell d'operacions contextuais, pel costat figuratiu i pel costat literal, respectivament; i no seríem els primers ací a assenyalar que la ironia funciona com una cita encoberta (D. Sperber). El contrast entre els modes no literals i els no figuratius és menys evident: encara que, pel costat de la categoria, sembla que trobem alguna facilitat per atansar l'exemple a la sinécdoque ("El meu germà és un Rimbaud"); en canvi pel costat del context la glossa i la metonímia semblen repel·lir-se per definició: el darrer relliga els elements localment, el primer desglossa sentits alternatius, tot un contrast que potser s'emmiralla en l'anterior antítesi entre metàfora i esmena, els modes

contraris corresponents. Les semblances i les diferències fan palesa una trama conformada per punts d'atracció i vectors de contraposicions. En qualsevol cas, i per conservar finalment el principi operatiu, caldria retenir la idea que, en termes d'aquesta anàlisi, els trops, figuratius i locals, alimenten la creativitat, costat per costat amb els efectes reflexius, mencions i acotacions, que assegurin els nivells pertinents. Com veiem, no són pas menys interessants les comparacions creuades i els suggeriments que aporten cadascun dels modes i cadascuna de les operacions descrites.

Last but not least, podríem afegir que els pols de la categoria (figurada o literal) i la contextualització fan bona l'antiga troballa d'Austin de l'entrellaçament de tipus i casos amb operacions cognitives. En aquest *fresco* poètic i retòric, metàfora i ironia no sembla que pertanyin al mateix tipus lògic que sinécdoque i metonímia, que es presenten com a trops locals; i al revés, l'exemple i l'esmena semblen modes locals davant la cita i el comentari, que es manifesten com a tipus enunciatius. A més hi ha un cert aire de família entre prototips funcionals i poètics i els modes pragmàtics reconeguts per Austin a *How to talk* (1953): la definició (o asserció) apareix com el contrapunt funcional de la metàfora: "Això és una rosa"; "El Joan és una serp". No és difícil tampoc entreveure la correlació entre el fet de citar o esmentar i el d'anomenar, el mode formal d'Austin; o assimilar el comentari, l'acotació pel context, a la delimitació austiniana, en el sentit de determinació (o aclariment); o l'evocació de la sinécdoque com una mena d'exemple, com ja hem fet notar.

La tesi que manté aquest assaig és que aquesta bateria d'operadors pragmàtics i poètics són part constitutiva de l'arquitectura de la ment: formen part del que podem fer a partir del llenguatge, muntant eines poderoses que ens ajuden a navegar pel sentit; de fet, són imprescindibles per al sentit, per a la constitució del nostre pensament, que conté una gran aparença d'autonomia. Els estils resultants a partir d'aquestes combinacions seran, com es diu de vegades, "estils de pensament", maneres d'organitzar el pensament fent pertinents uns aspectes i negligint altres: estils més metafòrics, més racionals, més instrumentals, més ideològics, o el que sigui. Però això ja forma part d'una altra història.

Una de les lliçons d'aquesta combinatòria és que l'anomenada retòrica cognitiva té les seues arrels en la pròpia formació del llenguatge articulat. Una altra lliçó és que no hi ha només una retòrica cognitiva sinó també una gramàtica cognitiva i una "dialèctica" (o lògica) cognitiva. Les antigues *artes sermocinales*, el Trivium, gramàtica, retòrica i dialèctica, haurien de ser contemplades avui com a part de les estructures més o menys explícites amb les quals pensem. La gramàtica, que discorre en el rerefons, fora de la nostra vista com un (sub)programa preestablert, però amb una important translació en l'escriptura, la qual impregnarà explícitament la vida espiritual a través de les cultures; la retòrica, que estén l'àmbit d'allò purament lingüístic a través de categories poètiques i funcionals magníficament intrincades, sobre la plataforma de les expressions i les nocions; i la dialèctica, que, parlant estrictament, és la lògica dels tipus i els casos, dels sil·logismes i l'argumentació, i també el fonament implícit del diàleg. Austin, en el seu antic paper de 1953, *How to talk*, va descriure de manera molt perspicaç la intersecció crucial dels tres nivells: el pragmàtic (o funcional) de les expressions i les nocions, el semàntic o lògic dels tipus i els casos (*type-token*), i la sintaxi dels enunciats. És de d'aquesta perspectiva que la ciència cognitiva ha de mirar-se la capacitat lingüística, com un conjunt d'operacions més o menys conscients que ens ajuden a saber el que sabem.

Dimonis, índexs, operadors, alguns poc perceptibles, d'altres més. Hi ha una part visible en tot plegat, que va ser objecte d'atenció a l'alba de la història occidental (i no occidental) i que

continua mereixent atenció a dia d'avui: l'emergència i l'ús del sistema lingüístic. Aquesta part visible ens proporciona dades ben valuoses: fonètica, sintaxi, morfologia, metàfores i metonímies, exemples i correccions, sobre la trama de formes i continguts. La part visible, gens menyspreable, ens informa, indirectament sobre tot el que no veiem. Complementant la remarca leibniziana sobre les petites percepcions, el sistema lingüístic (la *characteristica* del savi alemany, d'alguna manera) ens orienta sobre els enigmes de la *combinatoria*.